

De norske klostre i middelalderen – de skriftlige kilders vitnesbyrd

Af Erik Gunnes

Initiativtagerne til dette symposium har funnet at en presentasjon av norsk klosterhistorie bekvemt kan deles i to: der er det arkeologiske vitnesbyrd, som Hans-Emil Lidén vil ta seg av; i tillegg til det kommer så en drøftning av hva de skriftlige kilder kan berette. Men da kunne man spørre: »De skriftlige kilders vitnesbyrd« – er det ikke alt sammen utfunnet og sagt av riksarkivar C.C.A. Lange (1) for halvannet århundre siden?

Og med denne begrunnede mistanke in mente kunne man så mene at arkeologen Lidén har hentet seg den beste del, den man kaller løvens part. For den gang riksarkivar Lange skrev sin klassiske klosterhistorie, stod klosterarkeologien knapt i sin spede begynnelse; og siden den gang er meget skjedd, som det vil interessere meg og mange andre å høre om; det er først og fremst gjennom arkeologien vi har vunnet ny kunnskap om våre klostre. De ynkelige rester av skriftlige kilder kjente Lange nesten like godt som vi gjør det idag.

Ett og annet har likevel dukket opp siden hans tid. Og fremfor alt: Det må kunne la seg gjøre å bearbeide stoffet grundigere enn Lange har kunnet gjøre det. Langes bok er kaotisk, den styres, foruten av geografien, bare av ett enkelt prinsipp: kronologien. Hans hovedkilde er den spinkle bestand av diplomer – altså av brevskaper angående klostrene – som tilfeldigvis har overlevd, og som for størstepartens ved-

kommende gjelder økonomiske forhold, undertiden rettssaker. For hvert enkelt kloster registrerer han så år for år hva kildene kan melde, og dermed skaper han en slags krønike, gir en viss illusjon av en utvikling gjennom tiden – han noterer et jordkjøp her, en proventinngivelse der, en krangel med en nabo, et testament. Men flere eller færre sider med en slik oppramsing gir selvfølgelig ingen historie.

Ikke desto mindre er den nesten hundreogfemti år gamle »Lange« fremdeles klosterforskningens bibel i Norge. Den er en for sin tid glimrende registratur – og stort lenger enn til registreringen er vi fremdeles ikke kommet. Man kan også spørre om det er mulig – selv om vi idag har litt mer å registrere. Ser vi på den listen over publikasjoner over norsk klosterhistorie som finnes etablert i 1987-årgangen av Fortidsminnesmerkeforeningens årbok, viser det seg at vår forskningshistorie på dette felt stort sett består av korte artikler, i aviser eller lokalhistoriske tidsskrifter (2). Artikler som noen ganger redegjør for arkeologiske undersøkelser, men som oftere for n'te gang tygger drøv på de samme små stubber av informasjon om et eller annet klosters tilblivelse eller andre trekk fra klostrets liv og levnet. Lange er nesten alltid basis; er man heldig, får man lokale undersøkelser i tillegg, men like gjerne løse funderinger. Ser vi bort fra arkeologenes publikasjoner, er det ellers bare i liten grad gjort forsøk på systematisk forskning. Et visst

Fig. 1. Utstein kloster er det best bevarte klosteranlegget i landet. Her ser vi det fra øst, med kirken til høyre, østfløyen inntil den og sydfløyen til venstre. Foto: Ellingsen 1964.

forsøk på en sammenfatning foreligger vel egentlig ikke før i den nevnte årgangen, 1987, av Fortidsminnesmerkeforeningens årbok, der professor Øivind Lunde og jeg har hver sitt bidrag til en foreløbig oversikt. Så et mer systematisk studium av kildene er altså hva vi trenger. Men hvilke er så kildene?

1: Som sagt: Der er for det første det *arkeologiske* materialet, monumentene selv, der de ligger (i den grad de ligger der, da – ikke så få er forsvunnet). Og videre, det som er gjort for å utforske dem. Noen av de mest givende blant våre klosterhistoriske publika-

sjoner er nettopp monografier basert på arkeologisk materiale, gjerne publisert ved utgraveren selv; jeg kan nevne som eksempler Gerhard Fischers lille bok om Hovedøya, eller Lidéns om Halsnøy kloster – men der er mer av slikt (3).

2: Kildegruppe nummer to blir da det foreliggende *brevmaterialet*, som altså Lange trakk frem den aller største delen av; det er siden på få unntak nær publisert ut gjennom de 22 utkomne bind av *Diplomatarium Norvegicum*. – Men der er mer skriftlig stoff:

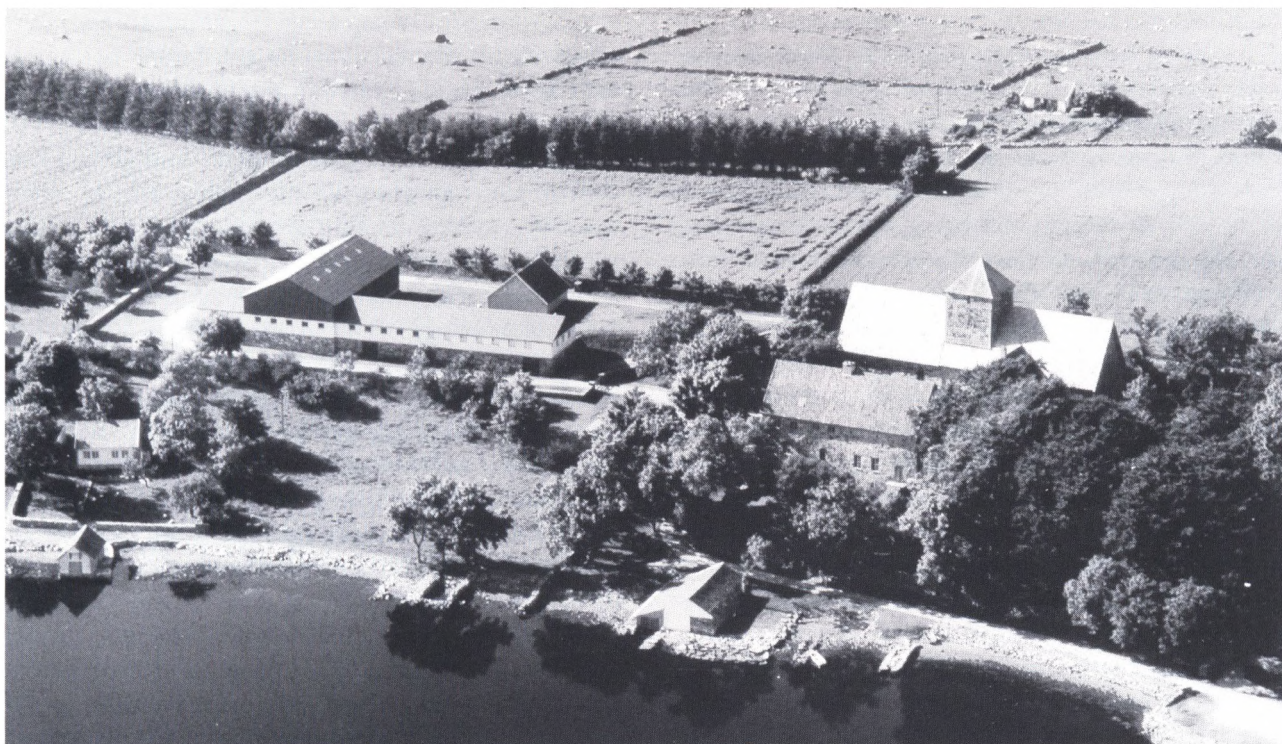

Fig. 2. Ustein kloster ligger nær skipsleden mellom Stavanger og Karmsund. Beliggenheten var strategisk i den forstand at klosteret behersket et stort fjordsystem. Foto: Ragnar Utne 1974.

3: Der er nemlig de viktige bidrag til klostrenes økonomiske historie som heter *jordebøkene* – fortellinger over klostrenes jordegods og dermed deres økonomiske basis. De jordeiende klostrene ble som regel bestående som egne administrative enheter også etter reformasjonen, til langt ut på 1600-tallet eller enda lenger, og etter-reformatoriske jordebøker finnes for de flestes vedkommende. Og etter som få transaksjoner ble foretatt med disse eendommene den første tiden, gir jordebøkene en ganske god forestilling om klostergodsets utstrekning

ved reformasjonen. Verre er det å følge klostergodsets utvikling; men takket være den konservative bosetningsstrukturen i Norge, har vi muligheter for å foreta visse tilbakeslutninger til eldre tider, og for noen klostres vedkommende har vi også førreformatoriske jordebøker. Det hender da vi kan få et begrep om den opprinnelige godsmassen. Bare i ett eller to tilfeller har vi flere jordebøker fra forskjellige perioder i klostrets historie; det gjelder Munkeliv i Bergen, men også Nonneseter i Oslo. Særlig Munkeliv-materialet er talende. Her får vi blant annet de-

monstrert i klartekst hvordan godsinntekten etter svartedauen kunne bli redusert til en fjerdedel eller sogar en femtedel av den opprinnelige verdien. Dette fallet i leieinntektene – landskylden – kunne bety en ren katastrofe for klosterfolket. Halvard Bjørkvik laget i sin tid en liten studie over utviklingen av Munkelivgodset, men mer kan gjøres på dette området (4). – Oversikten over klostergodset ved reformasjonen er såpass fullstendig at vi kan våge et overslag og hevde at ti prosent eller litt mer av Norges jord var på klostrenes hender på det tidspunkt.

4: Når det gjelder *annen prosalitteratur* enn de matnyttige brevene, er materialet mer enn spinkelt og knapt verd å nevne i denne raske oversikten. Legendene omkring Selje kloster; en kort beretning om grunnleggelsen av Lyse; enkelte oversettelser som vitner om intellektuell aktivitet i klostrene; det er omtrent alt, innen det vi kan kalle kildegruppe 4.

5: Men la oss også registrere en kildegruppe 5: *Utenlandsk materiale* som gjelder norske forhold. Arne Odd Johnsen, en aktiv historiker som levde litt på siden av det historiske Establishment, var spesielt opptatt av klosterhistorie og håpet kanskje å kunne bli den nye Lange. Desverre rakk han ikke så langt i den retning, men han betonet betydningen av det europeiske materialet og hentet selv frem enkelte kilder fra utlandet, så som et par notiser fra St. Victor i Paris, som han i unge år interesserte seg spesielt for, og statutter fra cisterciensernes generalkapitler (5). Et annet utenlandsk materiale, som jeg selv er en del opptatt av, er brevvekslingen mellom Munkeliv birgittinerkloster og Vadstena – noe jeg skal komme tilbake til.

Om klostrenes daglige ferd og indre liv tier kildene for det meste. Men vi vet jo nå meget mer enn det Lange kunne gjøre om de forskjellige ordeners hi-

storie, statutter osv., og en god del informasjon om hvordan det må ha vært, kan vi hente på denne måten, pr. analogi – selv om stor varsomhet er på sin plass.

Og endelig er det klart at ny informasjon også kan vinnes ut av det klassiske brevmaterialet ved et intenst nærstudium. Det finnes f.eks. arbeider over institusjonen »provent« – det pensjonssystemet som tillot legfolk å kjøpe seg et sted å være på sine eldre dager, i en geistlig institusjon (6). Selv har jeg funnet navnematerialet viktig; det er spinkelt, men givende – prosopografien er jo også en lovende vitenskap i sin vorden. For meg gjelder det både navnene på klostrenes innvånere og navnene på deres velgjørere – deres klientell, så å si. Faktisk er navnematerialet, ved siden af det økonomiske stoffet, noe av det som best kan fortelle oss om kontaktene mellom klostrene og det alminnelige samfunnsliv.

Så meget om kildene. Men hva skal vi så bruke dem til? Vel – historikeren vil stille det generelle spørsmål: Hva for rolle spiller alle disse institusjonene i samfunnslivet? Klostrene eier store godser, og har åpenbart en viss økonomisk betydning – men hva mer? Influencer de på tidens begivenheter? Betyr de noe moralsk, intellektuelt, mentalitetsmessig? Og kirkehistorikeren vil også spørre: Fungerte de etter sin hensikt, disse klostrene – fungerte de i samsvar med de programmene som skisseres i Augustins og Benedikts regler (7)?

Slike spørsmål kan stilles. Besvare dem skal jeg ikke prøve på her. Men det som er klart, er at klostrene har sine høydepunkter og sine nedgangstider. De blir f.eks. til i én samfunnsmessig kontekst, og kan finne det vanskelig å tilpasse seg endrede samfunnsformer. Og i Norge er det særlig lett å se hvordan de forskjellige serier av klostergrunnleggelser

svarer til suksessive stadier av samfunnsutviklingen. Norge importerer suksessivt nesten alle de forskjellige typer av klosterkommuniteter som europeisk høy-middelalder produserer, fra det klassiske benediktinske abbedi til det birgittinske dobbeltkloster – via cistercienserklostre, augustinerkanniker og tiggerbrødre. Hver enkelt orden eller familie av ordener har sitt særpreg, og dette særpreget reflekterer på en eller annen måte tendenser i tiden.

Tallrike blir de norske klostrene aldri. Vi kan telle ca. 28 klostre i Norge (tallet avhenger litt av i hvilken grad en regner med gjenbruk av samme bygningskompleks); Sverige hadde nær det dobbelte, Danmark minst det firedobbelte. Men så var også befolkningen skinn – 400.000 mennesker eller noe mer, det blir ikke stort mer enn én person pr. km². Ingen spontan klosterdannelse noteres; munkevesenet i Norge er ren importvare. Og spørsmålet blir da: Denne importen, i hvilken sammenheng skjer den? Hvilke land eller områder blir leverandører, hvem tar initiativet, hvem i Norge står som sponsor lokalt, og hvordan akklimatiserer fundasjonen seg? Vi vet litt mer om dette enn Lange, men ikke så svært meget.

Vi kan gjennomgå dette ganske kort.

Eldst blant Norges klostre er en gruppe på tre benediktinerklostre, nesten samtidige – nemlig fra omkring 1100. Kanskje var det helligdommen på *Selje* som ble utgangspunktet; tidlig ble det bispesete her, og munkene ble nok innkalt fra England, nokså samtidig. Sunnivalegenden, som er bakgrunn for det hele, er åpenbart runnet av engelsk jord. Kort etter 1100 ble *Holm* utenfor Trondheim og *Mikaelsklostret/Munkeliv* utenfor Bergen grunnlagt, det ene dattert av en lokal lendmann, det andre av kong Øystein Magnusson. Det er all grunn til å regne med

engelsk støtte til disse klostrene – kanskje helst fra de store klostrene i Øst-Anglia og omegn, fra Lincoln til St. Albans.

Men vi er nå på slutten av den perioden da de klassiske benediktinere rådde grunnen alene, og det kommer til å merkes. Parallelt med den gregorianske kirkereformen sprang det frem en bred strøm av nye klostervarianter. Vi kjenner cisterciensernes suksess; de nådde også raskt Norden, nemlig i 1140-årene; men mens Danmark og Sverige fikk sine grunnleggerkommuniteter direkte fra ordenes arnesteder i Burgund, ble *Lyse* ved Bergen grunnlagt av en gruppe fra Fountains ved York, *Hovedøya* av folk fra Fountains' datterkloster Kirkstead nærmere Lincoln. Initiativtagere synes være de to lokale biskoper. Endelig har vi *Tautra* her i Trondheimsfjorden, grunnlagt noe senere av brødre fra Lyse kloster – muligens etter et første forsøk på *Munkeby*, innenfor Levanger.

Alle landets fem nonneklostre fra høymiddelalderen må ansees for å ha vært enten benediktinere eller cisterciensere. Når det gjelder *Nonneseter* ved Bergen og *Rein* i Rissa kan vi ikke være helt sikre på tilhørigheten (men Rein var iallfall ikke noe augustinerkloster, som man – også jeg – har tenkt seg). De tre andre – *Oslo*, *Gimsøy* ved Skien og *Bakke* ved Trondheim – er sikre benediktinerabbedier.

Mens cistercienserne søkte bort fra folk og ut i terrenget, vokste det også frem en nesten motsatt strøm – en reformbevegelse som bygger på den såkalte Augustins regel. Dens tilhengere legger vesentlig mer vekt på lærdom og bøker, og de lar seg ofte plante nær befolkningssentrene, for der å virke som inspirasjon og eksempel for folk og sognegeistlighet. I Norge fant de inngang på annen halvdel af 1100-tallet, tydeligvis med erkebiskopens varme støtte (jeg tenker på den sentrale person i norsk kirkeliv i den-

ne perioden, Øystein Erlendsson). Antagelig hentes de in både sørfra og vestfra: Der har vært god kontakt med St. Victor i Paris, men også – enda en gang! – med den engelske østkysten. Vi kjenner seks kommuniteter fra denne perioden: *Konghelle*, *Utstein* (fra 1200-tallet, med grunnlag i et eldre Olavskloster i Stavanger), *Halsnøy*, *Jonsklostret* ved Bergen, *Helgeseter* – erkebiskopens fundasjon – ved Trondheim, og *Tønsberg* (premonstratenserkløster, som får en avlegger i *Dragsmark* i 1230-årene). Jeg bemerker at Jonsklostret av mange – ført på villspor av Lange – tillegges barfotaugustinerne (augustinereremittene), men det er ikke riktig. Like lite er Halsnøy noe »Heligåndskloster«.

Og endelig: Også tiggermunkene kom tidlig til Norge, fra og med begynnelsen av 1230-årene (da kom dominikanerne til Trondheim, ser det ut til). Tiggermunkene var enda mer byorientert enn augustinerne og fikk derfor også begrenset betydning for det spinkelt urbaniserte Norge. Etter navnene å dømme kommer iallfall dominikanerne fra det anglo-franske kulturområdet. Men disse kan også tidlig oppvise mange norske navn. Forøvrig er det sånn at disse ordnene jo er organisert på internordisk basis og lettere enn andre sender sine folk over landegrensene.

Alle disse klostergrunnleggelsene kom altså utenfra. Og hvor norske ble de? Det kan være et spørsmål å stille. For det spinkle navnematerialet vi har fra de første par århundrene kan tyde på at det tok tid før klostrene ble norsk-dominerte. Spesielt synes det at de to sørlige cistercienserabbediene ble ledet av engelskmenn i hundre år og mer – i Lyse finner vi visst ikke norske abbeder før 1300. Men da er det også gjort. Det er tiden 1280-1350 som er best dokumentert, og det er nå norske munkes gjør mest av seg.

Det er vel også i denne perioden klostrene økonomisk sett har sin glanstid. Det gjelder både munkes og tiggerbrødre (det er i denne perioden dominikanere og fransiskanere kan oppvise flest norske navn). Som abbeder i de egentlige klostrene finner vi nordmenn fra storbondemiljø – eller tilsvarende miljø i byene, det kommer ofte ut på ett; byenes rådmenn er ofte jordeiere av et visst format. Vi vet noe om ætten til iallfall tre-fire slike.

Men det går bratt nedover bakke. Under svartedauen led kirken enorme tap hva mannskap angikk, og det ser ut til også å gjelde klostrene. Alt omkring 1400 kan vi ane at klostrene har få og uegnede innvånere. Tilgangen på nye rekrutter svikter, og utlendinger hentes på ny inn – men til dels på andre premisser enn før. Et økende antall tiggermunkes bærer nå tyske navn, og Munkeliv i Bergen blir hovedsakelig tysk. Mange av tiggermunkene er likevel neppe tyske, men sønner av svenske borgere, av tysk opprinnelse. Og i det hele tatt får vi på første halvdel av 1400-tallet et påfallende sterkt innslag av svensker. Utenom tiggermunkenes ledere viser navnematerialet at minst fem klostre i denne tiden kan oppvise svenske foresatte. Men på samme vis som i den verdslige administrasjonen synes dansker å komme inn i større antall henimot 1500; først og fremst er det cistercienserne, som – under oppsyn av Sorø kloster – får seg tildelt danske abbeder – med høyst blandet resultat.

Svekkelsen av klosterfolket er likevel påtagelig, flere klostre nedlegges ut over 1400-tallet, og det ser ut til at danskekongene har hatt lett spill da de begynner å forlene bort klostrene, omkring 1520. Enkelte steder forsøkes likevel en ny giv. Nedleggelse kjennes ikke alltid som det eneste alternativ. Helgeseter augustinerkloster ved Trondheim ble forsøkt gjen-

reist og fornyet, skjønt med begrenset suksess. En reformgruppe fra Tautra får lov til å slå seg ned i Munkeby. Men mer spesielt kan vi ta en titt på to typiske 1400-talls-fenomener – det som skjedde i *Munkeliv* ved Bergen, og det som foregikk på *Værne* ved Moss.

Munkeliv var et av de klostrene som fikk en svensk abbed. Det var i 1406; mannen var Sten Stenarsson – en sekularprest som i en årrekke hadde stått i Vadstena klosters tjeneste. Da han vel var blitt abbed for benediktinerne i Munkeliv, gjennomførte han en revolusjon fra toppen: Under heftige protester fra den håndfull innvånere som fremdeles fantes der – vesentlig tyskere – fikk han klostret omgjort til en birgittinerstiftelse.

Men heller ikke med birgittinerklostret Munkeliv gikk det særlig godt – til tross for at vi har slike positive vitnesbyrd derfra som Birgitta Sigfusdatters berømte illuminerte psalter (8). Antagelig kom klostret på kant med den store gruppen tyskere i byen, og økonomien var elendig i og med det store landskyldfallet, som ser ut til å ha redusert klostrets inntekter med fire femtedeler. Klostret fikk nok norske søstre, men norske brødre ser det ut til å ha vært ondt om; de aller, aller fleste kom tydeligvis fra Sverige og Danmark. Ikke en eneste av klostrets kjente general-konfessorer bærer et norsk navn, og korrespondansen viser at rett som det var måtte kommuniteten forsterkes med en temporær misjon fra Vadstena. Mange av Vadstena-brødrene vegret seg forøvrig for å reise dit. Stadig klages det over husets fattigdom, og den hindret også de ombyggingstiltak som trengtes for at huset skulle kunne fungere som dobbelt-kloster. Et brev fra ca. 1530 bevidner at det var en forarmet og demoralisert kommunitet som måtte avstå sitt kloster til ny bisperesidens, på lensherrens bud, i 1531.

Lange fikk i annen utgave av sin bok med seg en del av dette stoffet om det birgittinske Munkeliv, men her er nok mer å øse av i Vadstena-arkivet. Full innsikt – eller så full som vi kan få den – får vi nok ikke før noen forbarmer seg over Vadstenas rike brevmateriale og benytter det til en krønike om – eller bedre: en analyse av – Vadstena klosters siste mannsaldre før reformasjonen.

Ett kloster har jeg ennå ikke nevnt, det er johanniterklostret på Varna, dvs. Værne kloster i Rygge, syd for Moss. Også her er det noe å hente, blant annet gjennom jordebøker og en brevregistratur, det såkalte Akershusregistret. Men studier over utenlandske forhold trenges også her til å øke vår innsikt. Jeg kan f.eks. tenke meg at en studie over Antvorskov kloster på Sjælland kunne kaste lys over enkelte forhold som ennå hviler i det dunkle.

Også Værne kloster synes være blant de klostre såvel kongedømme som folk satser på, på 1400-tallet. Som johanniterhospital ble det grunnlagt en gang mellom 1170 og 1270, kanskje nærmest det første året, parallelt med Antvorskov og Eskilstuna – jeg kunne godt tenke meg erkebiskop Øystein også bakom dette initiativet. (For en teori om kong Sverre som grunnlegger, lansert av Gustav Storm, holder ikke bevisførelsen.)

Det var antagelig en ganske beskjeden stiftelse, og kong Håkon V (død 1319) prøvde å inndra hele herligheten, antagelig til støtte for sitt eget hirdhospital. Den nordiske johanniterprovinsen var nemlig i hendene på tyske riddere, og formålet var fremfor alt å sende penger til korsfarerstatene i Palestina, senere ridderne på Kypros og Rhodos. Formynderstyret for Magnus Eriksson leverte det beslaglagte godset tilbake, men det virker som om institusjonen vegeterer frem til ca. 1460. På dette tidspunkt ble båndene

nærmere knyttet mellom ordensstyret på Rhodos og Norden, og samtidig begynner en ren strøm av brøderskapsbrev å dukke opp fra alle kanter av Østlandet – hvor ordensbrødre tydeligvis har fart rundt på bygdene og samlet penger til motstanden mot tyrkerne i det østlige Middelhav på den måten. Ganske samtidig begynner også jordgaver å strømme inn til klostret, som ikke ser ut til å ha mottatt stort av slikt tidligere, og ved nærmere ettersyn viser det seg at givne svært ofte lar seg identifisere, som dels aktede bønder – lagrettemenn – dels lavadel, svært mange med tilknytning til en slektskrets som omfatter også en del av Østlandets høyere adel. Å bli pensjonist her var sannsynligvis også mulig. Jeg tenker meg at Varna er blitt et slags samlingssted for disse folkene, og at stedet har vært lokal fokus, i all beskjedenhet, for den ridder- og korstogsromantikken som preger 1400-tallets overklasse ute i Europa (9).

Navnene på priorene i den angjeldende perioden er bevart; de er iallfall for enkeltes vedkommende sikkert danske og for andres, meget mulig danske – og man kan vel ane Antvorskov i bakgrunnen, dermed kanskje også Christian I; det er nettopp parallelt med hans korstogsinteresse Varna synes komme i brennpunktet. Etter 1500 synes virksomheten og folks interesse å dabbe av – og da klostret i 1532 støttet Christian II's gjenerobningsforsøk, var det en smal sak for Frederik I å sekularisere det.

Vi kan altså konkludere: Om benediktinerabbediene vites ikke stort før 1300. Og på 1400-tallet har Norges rikeste kloster, Hovedøya, bare 12 munk, og abbeden i Sorø, tilsynsmannen, forsøker seg med danske abbeder, iallfall etter 1500.

Augustinerklostrene virker også mer eller mindre folketomme etter pesten, og flere må nedlegges, eller de får en lokal sogneprest som abbed. Tigger-

brødrene holder det gående, men med svensk-dansk hjelp – og de går raskt i oppløsning da reformasjonen banker på døren. Hvordan det gikk med Munkeliv og Varna, har vi nettopp sett.

Munner denne *status quaestionis* ut i noen konkret arbeidsoppgave? Ja, iallfall i to: Samtlige jordebøker behøver studeres og gjøres rede for. Det er det ene. Mitt andre ønske lyder, noe paradoksalt, slik: Skulle jeg for min del, idag, starte en utforskning av de norske klostres historie, ville jeg gå til Danmark og Sverige. Disse landene har et rikere kildemateriale, samtidig som de i flere henseender har både et problemfelleskap og et personfelleskap med Norge. Der ligger kanskje mer enn én nøkkel til norsk klosterhistorie begravet!

Noter

1. C.C.A. Lange: De norske Klostres Historie i Middelalderen. Christiania. 1847. 2. utg. 1856.
2. Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Årbok 1987. Oslo 1987.
3. G. Fischer: Klosteret på Hovedøya. Oslo 1974. (Eldre utg.: Cistercienserne og Hovedøya.) – H.-E. Lidén: Halsnøy kloster. Oslo 1967.
4. H. Bjørkvik: Eit kyrkjeleg gods kompleks i mellomalderen. Munkeliv klostres jordegods. I: Heimen 14 (1967-69), s. 51-70.
5. A. O. Johnsen: Om St. Victorklostret og nordmennene. I: Historisk Tidsskrift 33 (1943/46), s. 405-32. – Samme: De norske cistercienserklostre 1146-1264. Oslo 1977.
6. Senest Gunnar L. Pettersen: De økonomiske sidene ved provinstinstitusjonen i Norge ca. 1280-1500. Hovedoppgave. Stensil. (Finnes på Universitetsbiblioteket i Oslo.)
7. Jfr. Klosterliv i Vesten. Benedikts regel – Augustins regel. Oversatt og med innledning ved Erik Gunnes. Oslo 1986.
8. Jfr. I. Collijn: Kalendarium Munkalivense. I: Mittelalterliche Handschriften. Festgabe Hermann Degering. S. 82-92. – L. Gjøløw: Det birgittinske Munkelivpsalter. I: Bjørgvin bispestol. Byen og bispedømmet. Bergen 1970.
9. Jfr. Thomas Hatt Olsen: Dacia og Rhodos. København 1962.